

Aleš Vošahlík

Jedním z výrazných rysů vývoje lidské společnosti je proces koncentrace do sídel. Urbanizace je kontinuálně historický jev, ve kterém města působí jako progresivní část sídelní struktury. Soustředění lidských aktivit, společenská dělba práce, nepřetržitý řetěz lidských interakcí, společenský pokrok výroby, vědy a techniky nacházejí adekvátní odraz ve společenské nadstavbě a v kultuře. Stavba měst v každé době odráží hospodářský, sociální i politický vývoj společnosti. Vedle aspektů ekonomických, technických, sociálních, organizačních, vojenských i politických budeme v našem příspěvku sledovat především hledisko kulturních hodnot, které vznikaly při urbanistické tvorbě 19. století.

Zatímco v jiných oborech umění - v literatuře, dramatu, hudbě a výtvarných umění /malířství a sochařství/ se názor na tvorbu 19. století již ustálil a vykrytalizoval do určitého společenského postoje, nejrozpornější vývoj prodělal vztah uměnovědy k architektonickým dílům historizujících slohů 19. století a k urbanistickým realizacím. Tento proces není vlastně dosud ukončen a vyvíjel se od naprosté negace v době funkcionalistických teorií až po dnešní dobu, kdy se snažíme objasnit historickou podmíněnost všech jevů tohoto období a vysvětlit pojem historismu.

Abychom mohli pochopit urbanistickou tvorbu 19. století, musíme stručně zrekapitulovat hospodářský a společenský vývoj té doby a na vybraných příkladech se pokusit ukázat, v čem spočívá myšlenkový a výtvarný přínos stavby měst tohoto období.

19. století znamená zásadní změnu hospodářského systému - postupný zánik feudálních vztahů a konstituování kapitalistického společenského řádu. Pro první etapu průmyslové revoluce od konce 18. století do 70. let 19. století je charakteristické zespolečnění pracovních procesů, zavádění strojů a zvyšování produktivity práce. Zrušení nevolnictví Josefem II. v roce 1781 uvolnilo pracovní síly, lidé přicházejí do měst a zapojují se do výrobního pro-

cesu. Dochází ke kvantitativnímu narůstání měst - vzniká město průmyslové. V první polovině století je tento trend pozvolný. Praha má charakter provinčního města, protože veškerá reprezentace a stavební činnost byly soustředěny do Vídně. Mapy stabilního katastru z let 1830-50 zachycují naše města ještě ve feudální struktuře. Kompaktní bloková zástavba, zpravidla na pravidelném půdorysu, je zpevněna po obvodu hradbami a výrazně se odděluje od krajiny. Předměstí se neorganicky rozkládají při výpadových komunikacích.

S rozvojem těžby a průmyslu postupně se vyvíjejí výrobní a těžební oblasti - Kladensko a Ostravsko, severočeský kraj /textilní průmysl/ a západočeský kraj /keramický průmysl, Plzeň - strojní průmysl/. Vzniká nový typ měst - lázeňská města. Výrobní oblasti jsou propojovány silniční a železniční sítí. Po prvním úseku koněspřežné dráhy z Českých Budějovic do Lince /dnes Národní kulturní památka/ se staví úsek Vídeň - Břeclav - 1839, Olomouc - Praha - 1845, Brno - Česká Třebová - 1848. Výstavbou trati Praha - Děčín - Drážďany v roce 1851 a úseku Praha - České Budějovice - Vídeň v roce 1871 byla hlavní struktura železniční dopravy vybudována. Výstavba železnic měla zásadní vliv na rozmístění průmyslu a na koncentraci obyvatel do měst. Způsobila stagnaci řady historických měst, která se ocitla stranou hlavních železničních tratí - např. Litomyšl, Polná, Kutná Hora, Vysoké Mýto, Sedlčany, Kroměříž a jiná.

V druhé etapě - dovršení průmyslové revoluce v letech 1870-1918 - dochází ke kvantitativnímu vzestupu objemu průmyslové výroby, prosazuje se koncentrace kapitálu a výroby a přerůstání volné soutěže v monopolní kapitalismu. České země si upevnily své průmyslové postavení a též díky pokročilému zemědělství se staly nejvyspělejší ekonomickou oblastí rakousko-uherské monarchie /72 % průmyslové základny se při rozpadu monarchie v roce 1918 nacházelo v českých zemích/.

Hospodářské a politické poměry 19. století našly svůj odraz ve společenské sféře. Dochází k rozvoji techniky a přírodních věd, společenskovědních oborů i celé české kulturní oblasti. Formují se muzejní, umělecké, uměnovědné, divadelní a hudební instituce,

školství a spolková činnost. Rodí se i památková péče. Proud národního obrození dozrává v buržoazní revoluci v roce 1848 s výraznými nacionálními prvky a vrcholí v 2. polovině století v procesu národního sebeuvědomění, jehož výrazem je morálně politická jednota českého národa při stavbě Národního divadla. Všechny tyto hospodářské a společenské proměny nacházejí odraz též při formování názoru na stavbu měst 19. století. I když naše země nemají tak výrazné urbanistické realizace jako Anglie, Francie, Německo nebo rakouská Vídeň, můžeme u nás sledovat pozoruhodné proměny kompozice měst, jejich obrazu i české krajiny. Barokní období u nás končí založením pevnostních měst Tereziína /1870/ a Josefova /1781/, jejichž zástavba na šachovnicovém půdorysu s kostelem v těžišti náměstí je již klasicistního charakteru.

79 Jedním z raných příkladů klasicistní urbanistické koncepce je rozšíření města Nového Boru v severních Čechách /1/ v roce 1787. V souvislosti s rozvojem sklářství byla obec povýšena Marií Terezií v roce 1757 na město. Do roku 1765 se v podstatě zformovalo dnešní náměstí s panskou sýpkou, přestavěnou v roce 1788 na hraběcí dům, který se stal 1821 radnicí. Z náměstí vybíhá hlavní komunikace sever - jih, vedoucí z Rumburka k České Lípě, a šikmo sem ústí radiála, která vytváří zajímavou pozdně barokní urbanistickou koncepci. V letech 1786-88 byl vystavěn na souběhu obou komunikací kostel P. Marie stavitelem V. Koschem.

Město prodělávalo velký rozkvět v poslední čtvrti 18. století rozvojem sklářského průmyslu a obchodu, který měl i mezinárodní charakter.

V roce 1785 bylo výslovně nařízeno, že domy nemají být stavěny těsně při sobě, ale že je musí oddělovat mezera v šíři 1 sáhu. To dalo podnět k volné zástavbě a vzniku Nového Boru jako zahradního města. 23. března 1787 bylo vyměřeno nové území pro rozšíření města k jihu. Výstavba zde započala od roku 1790 a do roku 1800 bylo postaveno 66 domů. Stavební činnost pokračovala i v prvních desetiletích 19. století. Nově vytýčené území bylo řešeno v pravidelné šachovnicové osnově paralelně s hlavní komunikací vedoucí k České Lípě, ve středu s mírně obdélným náměstím /84 x 98 m/, z jehož stran uprostřed vybíhají komunikace a vytvářejí pravidel-

nou síť. Bloky jsou členěny na mírně obdélné parcely, na nichž volně stojí domy, při náměstí podélnou stranou do hlavního prostoru. Prvotní zástavba byla převážně dřevěná, po roce 1800 zděná, kdy vznikly téměř typizované reprezentační kupecké domy klasicistního charakteru s mansardovými střechami. Urbanistická koncepce Nového Boru z konce 18. století je důležitá nejen jako nejstarší zahradní město u nás, ale má význam i v evropském urbanismu, kdy myšlenka nových sídel se často formovala spíše teoreticky. Zahradní město v Novém Boru vzniklo o 100 let dříve, než je teoreticky propagoval E. HOWARD v Anglii na konci 19. století a než našlo rozšíření při výstavbě měst na počátku 20. století. V souvislosti s rozvojem sklářství vznikla v 18. století také Krásná Lípa.

Nový urbanistický typ charakteristický pro 19. století je město lázeňské. Kořeny jeho vzniku spadají ještě do konce 18. století. Vynikajícím příkladem je urbanistická koncepce Františkových Lázní, /2/ kde vlastní zástavba má převažující charakter klasicistní architektury. Hlavní přírodní pramen byl znám již odedávna. S návrhem na založení lázní přišel chebský lékař dr. Bernard Adler, který dal v roce 1791 vyčistit pramen a nad ním postavit pavilón. Přes počáteční nepochopení získal dr. Adler pro myšlenku lázní zemské úřady i samotného císaře. Zemské gubernium uložilo stavebnímu ředitelství zemských komorních statků, které vedl abbé Tobiáš Gruber, vypracovat plán lázeňské osady. Dvorním dekretem z 12.10. 1792 bylo dáno povolení ke stavbě, doprovázené podrobnými připomínkami, a ustanoven ing. Rothkesel, aby vedl stavbu. Dne 27. dubna 1793 bylo podle předložených plánů schváleno založení a provoz lázní a dr. Adler byl jmenován prvním lázeňským lékařem.

Nové urbanistické pojetí spočívá v netradičním přístupu ke stavbě měst. Ústředním prostorem není náměstí, ale hlavní ulice, původně Císařská, dnes Národní, orientovaná k hlavnímu prameni /František/, nad nímž byl postaven pavilón /nahrazený zděnou kopií v r. 1831/. Po obou stranách ulice byly stavěny volně stojící domy s jednotným průčelím a vzadu se zahradami. Rovnoběžně s hlavní ulicí vedou dvě boční ulice, které na jihu přecházely par-

kovými cestami v půloblouk a vzájemně se propojovaly se stro-
mořadím. Na severní straně byla plánována též zahrada. V čele
západního bloku při Národní ulici byl umístěn Společenský dům.
Po napoleonských válkách v roce 1812 navštívil lázně císař Fran-
tišek, podle něhož byla obec nazvána již v roce 1795 Ves Císaře
Františka. Z podnětu císaře zde byl v letech 1815-20 postaven
empírový kostel v ose dnešní Jiráskovy ulice. Pro druhou etapu
výstavby lázní jsou důležité úpravy parkových ploch. V roce 1828
byl pozván do lázní zámecký hejtman Riedl, který dal přetvořit
parky v anglickém slohu. Objev dalších pramenů dále rozvinul
urbanistickou koncepci lázní. Nad Luisiným pramenem byl posta-
ven v roce 1826 eliptický dřevěný pavilón se sloupy. Pavilón posta-
vený v letech 1843-44 nad Solným a Lučným pramenem dal vznik
nové kompoziční diagonální ose, kterou dnes tvoří Fučíkova alej,
hlavní promenáda. Po roce 1850 dochází ke třetí etapě rozvoje láz-
ní v rozvolněné urbanistické kompozici. Urbanistický útvar byl roz-
šířen směrem k nádraží. Vznikly rozsáhlé prostory, do nichž byly
zahrnuty parky na severní a východní straně původní obce. Podle
výnosu místodržitelství z roku 1853 se udržoval jednotný ráz sta-
veb s jejich architektonickým řešením a barevnou úpravou.

Obec byla roku 1865 povýšena na město. V druhé polovině 19.
století se rozvíjí dostavba lázní v historizujících slozích neogotiky
a neorenesance v podivuhodné jednotě s přírodním prostředím.
Z hlediska dějin našeho urbanismu byl tak uplatněn významně nový
typ lázeňského města.

81 Druhým významným lázeňským městem co do urbanistického po-
jetí při jeho vzniku jsou Mariánské Lázně. /3/ Území patřilo
kdysi tepelskému klášteru. Zdejší léčivé prameny byly známy ode-
dávná a byly užívány od 16. století. Ke konci 18. století tu byly
známy již čtyři prameny - Křížový, Mariin, Ambrožův a dolní
solný, později Ferdinandův. O založení lázní se zasloužil lékař
tepelského kláštera dr. Josef Nehr. V roce 1789 byla u Křížového
pramenu postavena větší stavba a do roku 1812 zde vznikla lázeň-
ská osada zvaná podle pramene Mariánské Lázně. Bylo zřejmé,
že další výstavba musí být řádně regulována. Rozvoj lázní podpo-
roval opat tepelského kláštera dr. Karel Reitenberger.

6. listopadu 1818 byly Mariánské Lázně prohlášeny za veřejné lázně a opat Reitenberger získal od knížete A.I. Lobkovice nej-
přednějšího zahradníka, Václava Skalníka, který vypracoval plán
lázeňských parků v anglickém stylu, rozvržený v realizaci do šesti
let. Na Skalníkův návrh navázal zastavovací plán z roku 1819,
vypracovaný Zemským stavebním ředitelstvím v Praze pod vede-
ním J. Fischera.

Hlavním městským prostorem v novém pojetí byl vlastně lázeňský
park s centrem poblíž Křížového pramena, který měl vyvolat dojem
volné krajiny. Dozor nad výstavbou lázní byl svěřen staviteli A.
Thurnerovi. Období let 1818-24 je první etapou výstavby lázní. Po-
čet domů se zvýšil z 12 na 42. Nad jednotlivými prameny byly po-
stupně zbudovány klasicistní pavilóny. V roce 1826 vznikla také
první lázeňská kolonáda. Po roce 1840 se objevují v Mariánských
Lázních stavby v historizujícím pojetí. Významný je katolický chrám
P. Marie jako novorománská centrála postavená v letech 1844-48 J.
Guttensonem. Vedle novorománské a novogotické architektury se
projevila v druhé polovině 19. století výrazně novorenesance. Roku
1866 byly Mariánské Lázně povýšeny na město. Od sedmdesátých
let se při výstavbě projevuje vliv Vídně. K výrazným stavbám cen-
tra patří Nové lázně a Společenský dům /dnes Casino/ od arch. J.
Schaffera. Pozoruhodná je lázeňská kolonáda z železné konstrukce s
litinovými detaily z roku 1899. Pro zahraniční hosty byl postaven
též anglikánský a ruský kostel.

Mariánské Lázně s pestrou mozaikou historizujících staveb před-
stavují ve vývoji našeho urbanismu zajímavý přínos v tom, že hlav-
ním kompozičním principem při založení města byl centrální pro-
stor parku.

Příkladem staršího města, které nabylo mimořádného významu v
19. století, jsou Karlovy Vary. /4/ Středověká obec povýšená
roku 1370 na město byla na konci 15. století opevněna hradbami.
Tvar města byl formován přírodním útvarem úzkého údolí řeky
Teplé. Přelom 18. a 19. století znamenal pro Karlovy Vary rozvoj
lázeňského života. Raný klasicismus se uplatnil ve stavbách Čes-
kého a Saského hostince u Poštovního dvora. Rostoucí počet lázeň-
ských hostů a obyvatel si vynutil od poloviny 19. století intenzivní

stavební činnost. V tomto období rozmanitých historizujících slohů vznikl podivuhodný celek volně stojících budov s přírodním rámcem zeleně, srostlý v bizarní urbanistický útvar. Hlavními uměleckými slohy, které daly Karlovým Varům dnešní architektonickou podobu, byly novorenesance a novobarok. V kompozici města je významná Zítkova kolonáda z let 1871-81 i řada dalších reprezentačních budov z vídeňské produkce architektů Helmera a Fellnera /Lázně I 1892-5, městské divadlo 1884-6, Národní dům 1901 a koncertní sál hotelu Moskva 1907/. Urbanistický soubor Karlových Varů představuje organickou syntézu historizujících staveb s přírodním prostředím ve složitém terénu s kompoziční páteří řeky Teplé, podél níž je volně provázána soustava městských prostorů.

Svébytné postavení ve vývoji urbanismu 19. století má P r a h a . /5/ Důležitou událostí bylo administrativní sloučení čtyř měst pražských v roce 1784 v nový správní celek, který měl roku 1800 asi 80000 obyvatel. V roce 1781 byl zasypán zbytek příkopu na Národní třídě a v roce 1788 byla nová třída osázena dvojitým stro- mořadím a nazvána v Nových alejích, které se připojily k prostoru ulice Na příkopě. Tak vznikla vlastně první pražská vnitroměstská komunikace - bulvár, jako prostor společenského života Prahy. Na této třídě postupně rostly významné budovy. V letech 1808-11 byl přestavěn J. Fischerem a K. Zobelem Hyberský klášter na Celnici. Empírové průčelí bývalého kostela se stalo "point de vue" ulice Na příkopě. J. Fischer je také autorem empírového kostela sv. Kříže Na příkopě, stavěného v letech 1811-23. Od roku 1813 probíhala postupně výstavba prvního pražského činžovního domu Platýz na Národní třídě od J. Hausknechta /až do r. 1847/.

Růst průmyslu v Praze a příliv obyvatel počátkem 19. století vedl ke vzniku předměstí. Prvním plánovitě založeným urbanistickým souborem byl K a r l í n .

Původní regulační plán předložený roku 1816 zemskému Guberniu vypracovalo vojenské generální velitelství na podkladě zásad vytýčených pochozí komisí. Za navrhovatele plánu se považuje prof. J. Fischer, přednosta stavebního ředitelství. Nové předměstí bylo založeno v červnu 1817 a nazváno podle manželky císaře Františka I. Karoliny Augusty, Karlín. Půdorysný plán byl vytýčen paralelně

podél výpadové komunikace - císařské silnice od Poříčské brány, dnešní Sokolovské ulice. Novou osou byla rovnoběžná dnešní Křížkova ulice, směřující na špičku bastionu sv. Kryštofa. Soustavou příčných ulic vznikl pravidelný šachovnicový plán, v jehož středu bylo založeno mírně obdélné náměstí. V úzkém severním bloku náměstí při císařské silnici byl uvažován nový kostel. Karlínský půdorys představuje racionalistické pojetí vrcholného klasicismu s jasným geometrickým i funkčním členěním. Šachovnicová soustava pravidelných bloků se stala základem výstavby měst 19. století. Od 30. let se plně rozvinula výstavba Karlína, jehož urbanistická kompozice byla dovršena stavbou novorománského kostela sv. Cyrila a Metoděje v letech 1854-63 podle plánu arch. K. Roesnera s účastí Ignáce Ullmanna. Jednotná urbanistická koncepce Karlína, daná stejnou šířkou ulice s jednotnou výškou klasicistních objektů byla podstatně rozrušena výstavbou na konci 19. a v průběhu 20. století.

Novým rysem urbanistické tvorby je první pražské /dnes Smetanovo/ nábřeží. Město začalo poprvé vytvářet svoji architektonickou tvář směrem k řece. Vznik nábřeží souvisel též se stavbou prvního řetězového mostu Františka I. v letech 1839-41 podle projektu Ing. B. Schnircha. Jednotící výtvarnou koncepci dal pražskému nábřeží prof. Bernard Grueber. Úsek dlouhý asi 300 m byl nasypán v terénu a vyrovnán za opěrnou zdi postavenou již v roce 1841. Na nové terase vznikla urbanistická koncepce jednotně řešených domovních bloků se středním prostorem náměstí s dominantou novogotického pomníku Františka I. od J.O. Krannera a J.O. Maxe z roku 1846. Budovy z té doby jsou od J. Tredrovského, Fr. Volfa, B. Gruebera, J. Kaury a Ign. Ullmanna, který dovršil obraz nábřeží stavbou Prozatímního divadla v roce 1862. V letech 1846-48 bylo upraveno též dnešní Křižovnické náměstí s nově provedeným podjezdem nábřežní komunikace a novogotickým pomníkem Karla IV. od A. Hähnela z roku 1848, vytvořeným k uctění pětistého výročí založení pražské univerzity.

Druhá polovina 19. století po Bachově absolutismu znamená nástup české buržoazie a dovršení národního obrození. Hospodářskému a kulturnímu rozvoji odpovídaly podle nového společenského

programu i výrazné veřejné budovy, které se staly základními kameny v urbanistické kompozici Prahy. Z historizujících slohů odpovídala novým potřebám nejlépe novorenesance. Pražskou tvorbu ovlivnila nejvíce Vídeň a Drážďany. Vedle staveb Ullmannových /Česká spořitelna a palác Lažanských/ dovršila kompozici pražského okružního bulváru při řetězovém mostu dominanta Národního divadla podle projektu Josefa Zítka /1868-81/ upravená po požáru arch. Josefem Schulzem /1881-83/. Při výzdobě této vynikající stavby se sešla celá plejáda nejlepších českých výtvarných umělců.

Důležitý prostor při pražském nábřeží vznikl úpravou plochy tzv. Rejdiště, kde se stala opěrným bodem urbanistické koncepce budova Rudolfiny od arch. J. Zítka a J. Schulze /1876-84/, která měla sloužit umění hudebnímu a výtvarnému. Uzavření náměstí stavbou Uměleckoprůmyslové školy /Fr. Schmoranz a J. Machytka 1884/, Uměleckoprůmyslovým muzeem /J. Schulz 1897-1901/ a filozofické fakulty /J. Sakař 1928-29/ vznikl jeden z nejkrásnějších pražských prostorů orientovaný na řeku a na panoráma Pražského hradu.

Ústřední prostor historické Prahy - Václavské náměstí - byl pohledově uzavřen budovou Národního muzea podle projektu arch. J. Schulze /1885-90/.

Stavební produkce poslední čtvrtiny 19. století zaplnila gotický půdorys Prahy, zejména Nového Města pražského, podstatně zvýšila hladinu zástavby a dala prakticky konečný výraz dnešnímu historickému jádru. Do panorámatu Prahy zasáhly výrazně i puristické úpravy kostelů a katedrál sv. Víta jako nejvýznamnější dominanty Prahy. V soustavě města se pozitivně uplatnily i založené parky /sady na Letné 1862, Vrchlického sady 1876-90, Na Nebozízku 1882, na Slovanském ostrově 1884, Na Karlově náměstí 1885-86, Čelakovského sady 1890/.

83 Negativním zásahem do středověké struktury historického jádra Prahy byla asanace židovského města, zahájená rokem 1893. Podle asanačních zásad zde vznikly široké ulice s hlavní třídou, dnes Pařížskou, po vzoru Haussmannovy přestavby Paříže.

Při rozšíření Prahy se v jejím bezprostředním okolí nejvýrazněji uplatnily v poslední čtvrtině 19. století předměstí Vinohrady,

čtvrť budovaná pro měšťanskou třídu, a dělnický Žižkov. Praha v roce 1900 měla 194 000 obyvatel.

Pro přestavbu měst a vznik parkového bulváru po obvodě historického jádra města měla příkladný význam výstavba Ringstrasse ve Vídni. /6/ V roce 1857 bylo přistoupeno k bourání hradeb a osvíceným způsobem rozhodnuto o využití volných ploch pro výstavbu veřejných budov města. V urbanistické soutěži zvítězil návrh L. Förstera. V letech 1859 - 85 probíhala výstavba 60 m široké okružní třídy, po jejíchž stranách byly umístěny veřejné budovy za účasti významných architektů T. Hansena, E. van der Nülla, A. Siccardsburga a dalších. Vznik vídeňské Ringstrasse měl bezprostřední vliv na okružní sadovou třídu v Brně.

První polovina 19. století znamená pro Brno /7/ nástup průmyslu a stále větší potřebu umožnit rozvoj města, sevřeného fortifikací. V roce 1847 byl schválen první regulační plán, který řešil komunikačně jen prostor mezi hradem Špilberkem a ohrazeným městem. Zde již byl uplatněn motiv přímé Husovy ulice a kolmice bývalé Joštovy třídy. V roce 1853 byla ustavena regulační komise, která řídila bourání hradeb a novou výstavbu na uvolněných plochách - podle návrhu prof. Ludwiga Förstera z roku 1860, který řešil již celý okruh okolo historického jádra. Je zřejmé, že vítězný návrh vídeňské Ringstrasse zde aplikoval přibližně ve stejné době autor do přiměřených poměrů. V roce 1861 proběhla soutěž, která končila definitivním plánem, podepsaným Janem Lorenzem v roce 1863. Po obvodu historického jádra s parkovými úpravami začala vznikat řada veřejných budov. V ose Husovy ulice, rozšířené na severní straně v prostor náměstí, byl postaven v letech 1863-65 evangelický kostel podle projektu J. Ferstela. Besední dům /1871-73/ a současný Pražákův palác od Teofila Hansena vytvořily jednotný urbanistický celek. Z veřejných budov brněnského okruhu uveďme ještě alespoň divadlo od architektů E. Hellmera a F. Fellnera z roku 1882. Hrubým zásahem do organické struktury historického jádra bylo usnesení městské rady z roku 1895 o asanaci starého města, jehož podstatné části byly přestavěny.

Sadové okruhy po zrušených hradbách vznikaly postupně i v

84 jiných městech jako v Olomouci, Hradci Králové, Českých Budějovicích, Písku a Plzni.

Jiným kompozičním principem urbanistické tvorby 2. poloviny 19. století bylo vytváření nádražní třídy jako spojnice mezi nádražím a centrem města, jako například v Českých Budějovicích, Táboře, Pardubicích a dalších městech.

Na konci 19. století se při rozšiřování měst podílel u nás na urbanistické tvorbě též vídeňský architekt C. Sitte, /8/ který zpracoval projekty zastavovacích plánů Děčína /1892/, Olomouce /1895/, Liberce /1900/, Moravské Ostravy a Mariánských Hor /1903/ a Příboru /1899/.

19. století přineslo v urbanistickém vývoji nový fenomén - průmyslové město - nejčastěji s racionalistickým šachovnicovým půdorysem vycházejícím z klasicistických tendencí. Zásadního významu je zánik fortifikačních systémů, vznik nových předměstí a několikanásobný nárůst plochy města, takže původní feudální město se stává vlastně historickým jádrem průmyslového města. Město formuje svoji tvář i k řece, která se stává výrazným městotvorným faktorem. Zvyšuje se hladina zástavby a v půdorysu intenzívně využívaného města nacházejí své místo i plánovitě zakládané parky. Uplatňuje se koridorová ulice, blokové zastavění a prostor náměstí. Život města doprovází pestrá typologická řada nových budov - činžovní domy, společenské budovy, muzea, galerie, divadla, obchodní domy i administrativní budovy, banky, školy, nemocnice, předměstské vily, ale i dělnické kolonie. Zvyšuje se kultura bydlení budováním technické infrastruktury /kanalizace, vodovod, plyn/, zlepšuje se vzhled komunikací /dlažbou, výsadbou stromů a veřejným osvětlením/, uplatňuje se prvek městské hromadné dopravy.

Sít feudálních a průmyslových měst se stala základem pro urbanizaci našeho státu ve 20. století.

Při formování památkové péče v průběhu 19. a 20. století byla věnována pozornost v první řadě jednotlivým významným uměleckým stavbám, nejčastěji kostelům, hradům a zámkům, teprve o mnoho později urbanistickým realizacím. Významným příkladem ochrany urbanistické struktury feudálního města byl veřejný odpor proti asanaci židovského města v Praze na konci 19. století.

Soustavnou pozornost přestavbě Prahy věnoval též Klub za Starou Prahu, založený v roce 1900.

Po druhé světové válce se stává památková péče součástí státní kulturní politiky s vlastní institucionální základnou. Přesto lze konstatovat, že urbanismu 19. století byla až doposud věnována malá pozornost a četné příklady výstavby a přestavby měst v českých zemích nebyly dosud badatelsky zpracovány, dokumentovány, ani detailně zhodnoceny.

Zatímco v posledním desetiletí je věnována intenzivní výzkumná práce architektuře 19. století, vlastní urbanismus tohoto období často doposud nebyl pochopen a zhodnocen ve svých pozitivních i negativních projevech. Urbanistické koncepce 19. století se také prakticky ještě nestaly předmětem památkové ochrany. Ze 35 městských památkových rezervací je chráněn jako historický sídelní útvar jen klasicistní soubor Františkových Lázní a jako součást pražské památkové rezervace i výstavba 19. století na Novém Městě pražském.

Proto nová koncepce ochrany historických měst v ČSR, /9/ která se připravuje od roku 1980, počítá v diferencované formě i s ochranou dalších významných historických měst, která tvoří buď významné příklady urbanismu 19. století, nebo jejichž historická jádra /feudální města/ byla doplněna po obvodu urbanistickými kompozicemi nebo stavebním fondem tohoto období. Sem patří především města Mariánské Lázně, Karlovy Vary, Teplice, Česká Lípa, Nový Bor, Liberec, Poděbrady, Luhačovice, ale i Brno a Plzeň. Z pražských předměstí pak nepochybně Karlín a Vinohrady.

Poznámky

/1/ Průzkum SÚRPMO, Dr. D. Líbal, 1964; J. Sieber, Geschichte der Stadt Heida, 1913.

/2/ Jar. Wagner, K. Kibic, Krajem západočeských lázní, Orbis, Praha 1974; J. Sokol, Františkovy Lázně, čas. Památková péče 1961/č. 5-6, s. 117 - 131; Františkovy Lázně, průvodce Olympia 1977.

/3/ Tepl und Marienbad, Dr. Anton Gnirs, 1932; Mariánské Lázně, Olympia 1981; Krajem západočeských lázní.

/4/ Krajem západočeských lázní.

/5/ E. Poche a kol.. Praha národního probuzení, Panorama 1980; Zd. Wirth, Urbanistický vývoj Prahy, Architektura ČSSR 1957/č. 1 - 2; J. Voženílek, Urbanistický vývoj Prahy /1800-1918/ výzkumný úkol VIII-1-7/5 T, 1975; Zd. Wirth, A. Matějček, Česká architektura 1800-1920, Praha 1930.

/6/ J. Voženílek, Vývoj urbanismu. Skripta ČVUT 1979.

/7/ Dějiny města Brna, díl 2., J. Dřímál a kol., Blok 1973; B. Fuchs, Stavební vývoj města Brna a jeho plánování; Architektura ČSSR 1958, č. 3-4.

/8/ J. Hrůza, Slovník urbanismu, Odeon 1977.

/9/ Koncepce ochrany historických měst v ČSR /1982 - SÚPPOP/, interní materiál SÚPPOP.